

УДК 811.161.2:81'28 «15/16»

НАЗВИ ЗАГАЛЬНИХ ПОДАТКІВ З НАСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОЇ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

Рибак К. Б.

Запорізький національний університет

Проаналізовано податкові найменування, зафіксовані в пам'ятках XVI–XVII ст. Виділено назви загальних податків з населення у пізній середньоукраїнській мові. Досліджено формування лексико-семантичної групи в контексті соціально-політичних процесів державотворення. Визначено структурно-семантичні особливості та динаміку функціонування окремих податкових найменувань в історії мови.

Ключові слова: найменування податкової сфери, грошові й натуральні збори, середньоукраїнська мова, дериват, формант.

Rybak K. B. Nominations of general taxes from the population in the Middle Ukrainian language of the XVI–XVII centuries. This paper focuses on one aspect of historical language. The nominations of general taxes in the Middle Ukrainian language of the XVI–XVII centuries are considered. Some questions about the history of tax names have been studied by scholars including I. Kernytsky, T. Krehno, O. Chorna. A fragmentary description of taxes in the composition of socio-economic vocabulary was carried out in separate writings by P. Bilousenko, T. Dyachuk, E. Laniuk, V. Rusanivsky, G. Chornovil. However, there is still no comprehensive work on the history of Ukrainian taxes, which would be comprehensively studied according to the chronology of the formation of the lexical-semantic group "general taxes" as part of the late Middle Ukrainian language of the 17th and 18th centuries. The article gives a detailed analysis of words which represent the nominations of general taxes in the XVI–XVII centuries. Groups of tax names are described in chronology. Nominations of general taxes from the population are the denominations which indicate obligatory, systematic, regulated fees from taxpayers in favor of authorized state tax structures. The names of cash taxes and personal taxes on taxpayers and taxes on total profits in the peasantry are fixed among the general taxes on the population.

The analysis of the names of general taxes of the late Middle Ukrainian language in the 17th and 18th centuries testifies to the functioning of the Old Russian-Ukrainian and early Middle Ukrainian periods in the language and the emergence of new words formed on the basis of the Common Slavic language fund, etc. Under the influence of international trade and economic relations, the language was replenished by borrowings from the Polish and Russian languages. Other types of tax nominations, which are accumulating in the memos of the specified period, require complex analysis and represent further research aspects.

Key words: tax-related nominations, monetary and natural fees, the Middle Ukrainian language, derivatives, formants.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Тематична група найменувань податкової сфери, зафіксована в письмових джерелах XVI–XVII ст., відображає зміни в словниковому складі пізньої середньоукраїнської мови відповідного пласту лексики, що спричинено суспільно-політичними процесами. Зокрема, у XVI–XVII ст. українські території перебувають під впливом Російської імперії та Речі Посполитої, а тому лексична система української мови цього періоду поповнюється найменуваннями московсько-російської та польської податкової системи, а також іншомовними запозиченнями через посередництво польської мови.

Окрім того, лексико-семантична група «податкові найменування» відображає реалії періоду Гетьманщини, української козацької держави, яка зміцнила соціально-економічний розвиток, а водночас долучила до мови нові назви податків та зборів, мита, суб'єктів оподаткування тощо. Тому назріла потреба виділити й описати найменування податкової сфери пізньої середньоукраїнської мови XVI–XVII ст., серед іншого й назви загальних податків із населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найменування податкової сфери ставали об'єктом уваги дослідників І. Керницького [5; 6], Т. Крехно

[7], О. Чорної [10]. Фрагментарний опис податків у складі соціально-економічної лексики здійснено в працях П. Білоусенка [2], Т. Дячук [3], Е. Ланюк [8], В. Русанівського та ін. [4], Г. Чорновол [11]. Проте досі немає комплексної праці з історії українських податкових найменувань, у якій було б всебічно вивчено за хронологією формування лексико-семантичної групи «загальні податки» у складі пізньої середньоукраїнської мови XVI–XVII ст.

Формулювання мети і завдань статті. Мета дослідження – проаналізувати назви загальних податків у пізній середньоукраїнській мові XVI–XVII ст. в контексті соціально-економічних процесів та нестабільної ситуації в ході державотворення. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити поняття найменувань податкової сфери; 2) з'ясувати склад лексико-семантичної підгрупи «загальні податки»; 3) проаналізувати семантику та структуру вказаної лексики; 4) визначити специфіку формування загальних податкових найменувань у лексичній системі української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки «словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, різнопланових за джерелами і часом формування»

[9, 158], цілком природно, що серед назв загальних податків функціонували як успадковані слова із попереднього мовного періоду XIV–XV ст., так і нові похідні, запозичені чи утворені на основі наявних лексем.

Загальні податки з населення – найменування, які вказують на обов'язкові, систематичні, регульовані збори з платників на користь уповноважених державних податкових структур. Серед загальних податків з населення зафіксовано назви грошових та натуральних зборів з платників, а також податки від загального прибутку в селянському господарстві.

Грошові й натуральні збори з платників – сукупність назв, виокремлених у тематичну групу за об'єктом сплати податків: фінансовими ресурсами чи матеріальними речами як частиною доходу з громадян.

У пам'ятках XVI–XVII ст. серед грошових і натуральних зборів зафіксовано відприкметникові найменування, утворені за допомогою суфікса *-ина*: **волощица** (1501 AS I 146) 'назва податку від волового плуга' (>*воловий*); **городовищина** (1527 РЕА I 148; 1528 / XVI Арх. ЮЗР. II, 137) 'податки, що мали давати міщани', тобто мотивується сплатою податку людьми, що жили в місті (>*городовий*); **верховищина** (1532 АрхЮЗР 5/1, 33; Сл XVI – п. пол. XVII III, 238) 'грошова феодална повинність для забезпечення верхового перевезення службових осіб' (>*верховий*); а також відіменникові лексеми **ямщина** (1590 МатТимч II, 511) 'ямська повинність', пор. тюрк. *jam* – тяглова повинність; найменування **даниновщина** (1545 / XVI Пам. КК. IV, II, 176) 'податок' та **кликівщина** (1546 AS IV, 455) 'податок, данина на кликуна, нічного сторожа', ускладнені суфіксом *-овщина*. Специфічний суфіксальний формант *-изна* мають назви **єсачьчизна** (1552 Сл XVI – п. пол. XVII IX, 101) 'данина натурою', очевидно, утворене від *єсакъ* (1484 ССУМ I, 349) 'податок натурою', запозичення з тур. *jasaq*; **верховицизна/верховьцизна** (1552 Сл XVI – п. пол. XVII III, 238) 'повинність, що полягає у забезпеченні верхового перевезення службовців' тощо; конфіксальні деривати: **покотелсчизна** (1652 ДБХ, 262) 'податок, котрий брали з котла, наповненого певним видом товару', та **посеребицизна** (1518 МатТимч I, 125) 'податок від волів та коней, який сплачували сріблом (серебром)' та ін.

У пізній середньокраїнській мові задокументовано найменування **дань** (1502 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 172) 'данина' / **дань** (1556–1561 ПЄ, 172) та його різновиди: **дань бобровая** (1502 AS III, 39–40) 'данина від бобрових угідь, сплачувана шкурками бобрів', **дань лисичая** (1505 АЛМ I/2, 163) 'вид натуральної данини шкурками лисиць', **дань грошова** (1508 AS III, 56) 'данина від орних земель, яку сплачували грішми', **дань куничная** (1509 AS III, 70) 'данина з угідь шкурками куниць', **дань медовая (мѣдовая)** (1655 ДБХ, 433) 'данина від угідь, яку сплачували медом', **дань житная** (1511 AS III, 135) 'данина від орних земель житом', **дань овсяная** (1511 AS III, 135) 'данина від орних земель вівсом', **дань урочистая** (1552 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 172) 'данина, приурочена до якогось свята', **дань пенежная (пѣняжная, пинезная)** (1566 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 172) 'грошова данина', **дань**

дякольная (1571 ЖКК I, 29–30) 'данина від орних земель збіжжям' тощо. Синонімічними до найменування **дань** вжито лексеми: **дача** (1507 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 191) 'данина', **дача** (1540 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 191), **данка** (1545 ПВКРДА IV-2, 221), **данца** (1550 / XVI Тимч I, 664), **датокъ** (XVII Тимч I, 669), **дате** (1625 / XVII Тит, 136), співвідносні з **дату**. Зафіксовано також відприкметниковий іменник **данина** (1556 / XVI Тимч I, 653) із суфіксом *-ина* та його варіант **даньина** (1623), а також найменування **податок** (1650 ДБХ, 180), утворене від **подати** (ССУМ II, 163) із суфіксом *-окъ*.

Продовжує функціонувати давнє найменування **десятина** (XV–XVIII Тимч I, 704) 'данина, що становить десятю частину чогось', яке в історичних джерелах презентоване варіантами: **десятына** (1539 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 253), **десятина** (1652 ДБХ, 262), **деслтина** (1556–1561 ПЄ, 183), **десе-тына** (1557 / XVI Пам. КК. II, 521), **десеына** (1539 Сл XVI – п. пол. XVII VII, 250) тощо. На позначення податку як певної частини від чогось також виявлено лексему **кварта** (1646 Сл XVI – п. пол. XVII XIV, 72–73) 'податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська', пор. стп. *kwarta*, лат. *quarta*.

Деякі найменування, успадковані з попередніх мовних періодів, зазнають фонетичних перетворень та виявлені у варіантах, зокрема: **задушье, задушье** (1503 Сл XVI – п. пол. XVII X, 27), **задушье** (1503 Cost. S., 259) 'внесок за спасіння душі', утворено від вислову «за душу» конфіксальним способом словотворення; однокореневі синонімічні назви **вина, вена, віна, вына** (1507 Сл XVI – п. пол. XVII IV, 58–61) / **вино** (1556–1561 ПЄ, 155) 'податкове зобов'язання', **винность, виньность** (1552 Сл XVI – п. пол. XVII IV, 64) та **повинност** (1648 ДБХ, 88) / **повинность** (1656 ДБХ, 547), які поступово втрачають значення данини, виражаючи більш загальне «обов'язок працювати на пана, панщина» [4, 487]; **дымь / дымь** (1524 XVI – п. пол. XVII VIII, 20–21), **дымь** (1524 АЛРГ, 197) 'житло, господарство селянина як одиниця оподаткування', **влжчос, влжьчос** (1536 AS IV, 60; Сл XVI – п. пол. XVII VI, 176) 'вид податку', **зборь, зберь, зьберь, збирь, зьбурь, сборь** (1539 АрхЮЗР I/IV, 29; Сл XVI – п. пол. XVII XI, 75) 'вид податку' тощо.

Окремі назви позначають податки, пов'язані з певними святами, наприклад: **коляда, колада, коледа** (1544 AS IV, 401–402; Сл XVI – п. пол. XVII XIV, 205) 'данина з нагоди Різдва Христового', прасл. **kolęda* (ЭССЯ X, 134–135) – запозичення з лат. *Calendae* 'перший день кожного місяця', першочергово зберігає сліди значення 'обряд, пов'язаний з початком року' і лише згодом власне Різдва; **великоноцное** (1544 AS IV, 402) 'звичаєве обдарування урядових осіб на Великдень як одна з форм повинностей', пор. стп. *wielkanocne*, від *wielkanoć* (1587 Сл XVI – п. пол. XVII III, 221) 'Великдень', пор. стп. *Wielka Noc, Wielkonoc*; а також спільнокореневе утворення **великодное, великодньное** (1552 Сл XVI – п. пол. XVII III, 216) 'звичаєве обдарування урядових осіб на Великдень як одна з форм повинностей' та ін.

Серед грошових податків маємо **кинсьонь** у варіантах **ки(н)сонь** (1556–1561 ПЄ, 172) / **кинсонь** (1556–1561 Сл XVI – п. пол. XVII XIV, 98) 'чинш, податок', пор. лат. *census* 'перепис', у тому ж значенні вживається субстантивно-ад'єктивне словосполучення **золотий чиншовий** (1556–1561 ПЄ, 181); **взяток**, **взлатокъ** (1607–1645 Сл XVI – п. пол. XVII IV, 44) 'грошові надходження у казну'; **контрибуція** (1614 ЧИОНЛ XIV-3, 114), **контрибуція** (Сл XVI – п. пол. XVII XIV, 243) 'грошовий податок на потреби держави', пор. стп. *kontrybusija*, лат. *contributio*; **бирчоє** (1563 Сл XVI – п. пол. XVII II, 85; 1590 / XVI Тимч I, 91) 'оплата на користь бирчого, збирача податків', М. Фасмер виводить значення із тур. *biyirudži* 'начальник', проте, очевидно, що **бирчоє**, пов'язане із **бирати** 'збирати'; сюди ж і **бърь** (XVI Сл XVI – п. пол. XVII III, 151) 'плата, податок', віддієслівне утворення (<*бирати*), пор. мад. *bér* тощо.

На позначення повинності давати підводи для перевезення вантажів зафіксовані назви **беремя**, **берема повозовоє** (1566 Сл XVI – п. пол. XVII II, 76), субстантивно-ад'єктивне словосполучення, пор. д.-р.-укр. *беремьа*, пов'язане з прасл. *berǫ 'нести' (Ф I, 155); раннє середньоукраїнське **повозь** (1497 ССУМ II, 160), дериват від *повезти* або утворення з афіксом по-...-Ø від *везти*; **подвода** (1656 ДБХ, 521), конфіксальне утворення від *водити*, пор. д.-р.-укр. *подъвода* (1267 Ср II, 1052) тощо.

Серед інших найменувань документується **гарачь** (1600 Сл XVI – п. пол. XVII VI, 191) 'данина ханові від немагометан, тобто немусульман', який сплачували туркам, аби вони не нападали, пор. тур. *haraç*, араб. *ḥarāğ*; див. [1, 82–83]; **покорне** (1648 ДБХ, 49) 'податок, котрий сплачували в знак покори, поступливості'; **безмитне** (1649 ДБХ, 134) 'те, що не підлягає митному оподаткуванню' та ін.

Податки від загального прибутку в селянському господарстві – найменування податкової сфери, що вказують на назви зборів із платників податків з доходу в господарстві, за виготовлення товару чи торгівлю ним.

Продовжують функціонувати у пізній середньоукраїнській мові лексеми **лищица**, **лищиця** (1501 Сл XVI – п. пол. XVII XVI, 44–45) та **бобрь** (1506 АЛРГ, 119; Сл XVI – п. пол. XVII II, 132), назви яких мотивуються шкурою відповідної тварини як вид натуральної данини, проте ці давні форми починають витісняти нові похідні, наприклад, **бобровничое** (1552 АрхЮЗР 7/І, 629); запозичене найменування **дякло (дакло, дакъло)** (1507 Сл XVI – п. пол. XVII IX, 27) 'данина збіжжям', із лит. *dėklas від *dėklė* 'податок' < *dėti* 'класти' (Ф I, 561), яке зафіксоване в таких видах: **дакло житное** (1601 АрхЮЗР 6/І, 284) 'данина від орних земель житом', **дакло ржаное (иржаное, оржаное)** (1522 АС III, 237), **дакло овсяное** (1571 АС VII, 388), **дакло сеньное** (1566 АрхЮЗР 8/VI, 188) тощо.

Чималу групу слів становлять податки за виготовлення товару для продажу. Це субстантивовані прикметники **восковоє** (1508 РЕА I, 75), **восковничое** (1527 РЕА I, 148) 'податок за виготовлення воску', **варовоє** (1556 АрхЮЗР 8/V, 110) 'податок від варіння пива'. Фіксуються й іменникові деривати **капицизна**,

капицизна (1527 РЕА I, 148) 'оплата, данина за право виготовлення і продажу спиртних напоїв', пор. пол. *kapszczyzna*, у тому ж значенні вжито **капицизна** та **капъсчзна** (1518 Сл XVI – п. пол. XVII XIV, 47–48), очевидно, назва походить від *капъ* 'міра ваги, що дорівнювала 4 пудам'. А також **броварноє** (1580 / XVI Тимч I, 142) 'податок, який сплачували за виробництво пива та за торгівлю ним', від *броварь* 'пивоварня', пол. запозичення *browar* з нім. *Brauerei*; пізніше зафіксовано **броварщица** (1607 АрхЮЗР 6/І, 343) 'податок з бровара', а також **броварщина** (1611 Сл XVI – п. пол. XVII III, 73) та ін.

Назви, пов'язані із прибутком від господарства: **дубащина** (1540 / XVI Тимч I, 835) 'податок', від *дубас* (ЕСУМ II, 138) 'видовбаний човен', утворене за допомогою форманта *-щин(а)*; варіанти **деревенкоє мьто**, **доров'яне мьто** (1545 / XVI Пам. КК. IV, II, 171) та **деревне мьто** вживаються у значенні 'податок за вигнаний дьоготь' та, очевидно, пов'язані із матеріалом, з якого видобувають дьоготь; **очковоє** (1652 ДБХ, 262) 'податок з кожного вулика', етимологічно пов'язане з *око* (ЕСУМ IV, 170), оскільки очковий рій – бджоли, у яких занос або стільники доходять до самого *очка* 'отвора вулика'; **закосное** (1552 АрхЮЗР 1/IV, 29) 'податок від укусу сіна', субстантивованій прикметник; **виницизна** (1552 / XVI АрхЮЗР I, 62) 'податок з винниці', де *винниця* 'сад, засаджений винорослями, винний кущ, будинок, де курять горілку', тобто податок, накладений на прибуток господарства, що займається виготовленням вина; **бариишь** (1585 Сл XVI – п. пол. XVII II, 23) 'прибуток від торгівлі', пор. тюрк. *Baruŝ*; **заводноє** (1600 АрхЮЗР 1/VI, 300) 'дохід за дозвіл косити на певній території', пор. стп. *zawodne* тощо.

Є ряд податкових назв, що постали на основі зв'язку із предметами продажу чи містовим у процесі торгівлі. Представлені такі найменування субстантивованими прикметниками на *-оє*. Наприклад, **викотное** (1552 АрхЮЗР 7/ I, 630) 'плата за викочену з воза бочку для продажу', **торговое** (622) 'плата за право продажу на певному ринку продуктів, товарів', зафіксовані варіанти **помърное** (1557 АЮЗР III, 83) та **помирное** (1633 АрхЮЗР 7/І, 233) 'торговий податок, який стягали при перемірюванні зерна та інших товарів', **завозное** (1589 АЮЗР I, 229) або **отвозное** (230) 'податок за кожен віз, що стояв на ярмарку', **чоповое** (224) 'плата від чопи (бочки)'.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Аналіз назв загальних податків з населення пізньої середньоукраїнської мови XVI–XVII ст. засвідчує функціонування у мові утворень давньоруськоукраїнського та раннього середньоукраїнського періоду (*задушее*, *бобрь*, *дымь*), а також появу нових слів, що утворилися на основі спільнослов'янського мовного фонду (*викотное*, *коляда*) та ін. Під впливом міжнародних торгово-економічних зв'язків мова поповнилася через посередництво польської та російської мов запозиченнями, наприклад: з лат. в українській мові закріпилися найменування *чинш*, з пол. – *капицизна*, з лит. – *дякло*, з тур. – *гарачь* тощо.

Для описаної тематичної групи слів виявилися продуктивними субстантивовані прикметники на *-оє*

(восковоє, варовоє, заводноє); -оє (викотноє, торговоє, завозноє); -щина (воловищина, городовищина, кликовищина і подібні); -изна (посеребцизна, капцизна, ссачьчизна). Окрім того, задокументовано субстантивно-ад'єктивні словосполучення типу *дань бобровая, золотыи чиншовыи, дакло овсаное, деревенкоє мыто* тощо.

Найменування загальних податків у словниковому корпусі пізньої середньокраїнської мови представлено строкатим, неоднорідним складом, проте помітно тенденцію збереження давнього

лексичного фонду, який часто стає основою для творення нових слів. У пам'ятках XVI–XVII ст. зафіксовано й інші види найменувань податкової сфери: назви податків за виконання певних послуг, грамот та інших документів, що засвідчують статус суб'єктів оподаткування, податків, пов'язаних зі вступом чи виходом з певної території, судовими та митними зборами, а також найменуваннями суб'єктів, місць збору податків тощо, які потребують детального аналізу та стануть об'єктом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин А. Е. Русский этимологический словарь. Вып. 10 (гáлочка I – глы́ча). – М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; Ин-т филологии Сибирского отделения РАН, 2016. – 368 с.
2. Білоусенко П. І. Назви податків з суфіксами *-ина* та *-щина (-чина)* в історії української мови / П. І. Білоусенко // Відображення історії та культури народу в словотворенні: [доповіді XII Міжнародної наукової конференції зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. – С. 346–354.
3. Дячук Т. М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. М. Дячук. – Київ, 2003. – 20 с.
4. Історія української мови. Лексика і фразеологія / [редкол.: В. М. Русанівський (відп. редактор) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983. – 745 с.
5. Керницький І. М. Лексика на означення населення за соціальним складом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими відносинами / І. М. Керницький // З історії української лексикології. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 6–95.
6. Керницький І. М. Назви данини та інших повинностей: [монографія] / Д. Г. Гринчишин, І. М. Керницький, Р. Й. Керса. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 6–33.
7. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVІІІ ст. (на матеріалі українських пам'яток): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Крехно. – Харків, 2005. – 19 с.
8. Ланюк Е. Т. До питання про становлення галузевої лексичної системи (на матеріалах німецької торговельно-економічної лексики): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Е. Т. Ланюк. – ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 1974. – 278 с.
9. Сучасна українська літературна мова: [підруч.] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; [за ред. А. П. Грищенка]. – К.: Вища шк., 2002. – 493 с.
10. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Чорна. – Київ, 2009. – 18 с.
11. Чорновол Г. В. Новітня економічна термінологія та її стилістичне вживання в сучасній українській мові (на матеріалі періодичних видань): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. В. Чорновол. – Київ, 2004. – 23 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Скорочення назв мов і говорів: **араб.** – арабська; **д.-р.-укр.** – давньорусько-українська; **лат.** – латинська; **лит.** – литовська; **мад.** – мадярська; **нім.** – німецька; **пол.** – польська; **прасл.** – праслов'янська; **стп.** – ставропольська; **тур.** – турецька; **тюрк.** – тюркська. Інші скорочення: **див.** – дивіться; **пор.** – порівняйте; **ст.** – століття; **та ін.** – та інші; **р.** – рік.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЛМ	Акты литовской метрики. Собраны заслуженным профессором Императорского Варшавского университета Ф. И. Леонтовичем. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1896. – Вып. 1, 2.
АЛРГ	Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Залольским. – М.: Университетская типография, 1899. – Вып. 1. – 258 с.
АрхЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – Киев: Вь университетской типографии, 1859–1914. – Т. 1–8.
АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1861–1892. – Т. 1–15.
ДБХ	Документи Богдана Хмельницького / [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К., 1961. – 740 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука]: у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
ЖКК	Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1849. – Т. I–II.

- МатТимч** Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / [підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса] : у 2-х книгах. – К. ; Нью-Йорк : Преса України, 2002. – Кн.1–2.
- Пам. КК.** Памятники, изданные Киевскою Коммисією для раз бора древнихъ актовъ т. I, II и III, изд. 2. Киевъ, 1898 г., т. IV, Киевъ, 1859 г.
- ПВКРДА** Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1848.
- ПЄ** Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / [видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук]. – К., 2001. – 700 с.
- РЕА** Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. I : Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550) / [собрал и издал С. А. Бершадский]. – Санкт-Петербург, 1882; т. III : Документы к истории польских и литовских евреев (1364–1569). – Санкт-Петербург, 1903.
- Сл XVI – п. пол. XVII** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994–2013. – Вип. 1–16.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – Санкт-Петербург, 1843–1912. – Т. 1–3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977–1978.
- Тимч** Историчний словник українського язика / [за ред. Є. Тимченка]. – Х.; К. : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV. – 937 с.
- Тіт** Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – 332 с.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва]. – М. : Прогресс, 1986–1987.
- ЧИОНЛ** Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев, 1873–1911. – Кн. I–XXII.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд. – Вып. 1–39. – М. : Наука, 1974–2014.
- AS** Archiwum ksiąg Lubartowiczów w Sławucie. – Т. I : 1366–1506 / [pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego]. – Lwów, 1887. – 231 s.; Т. III : 1432–1534 / [wydane przez Bronisława Gorczaka]. – Lwów, 1890. – 601 s.
- Cost. S** Documente moldovenesti inainte de Stefan cel Mare / [publicate de Mihai Costachescu (supliment la documentele lui Stefan cel Mare, de I. Bogdan)]. – Iași : Viața Românească, 1931. – Vol. 1. – XXXV. – 557 p.